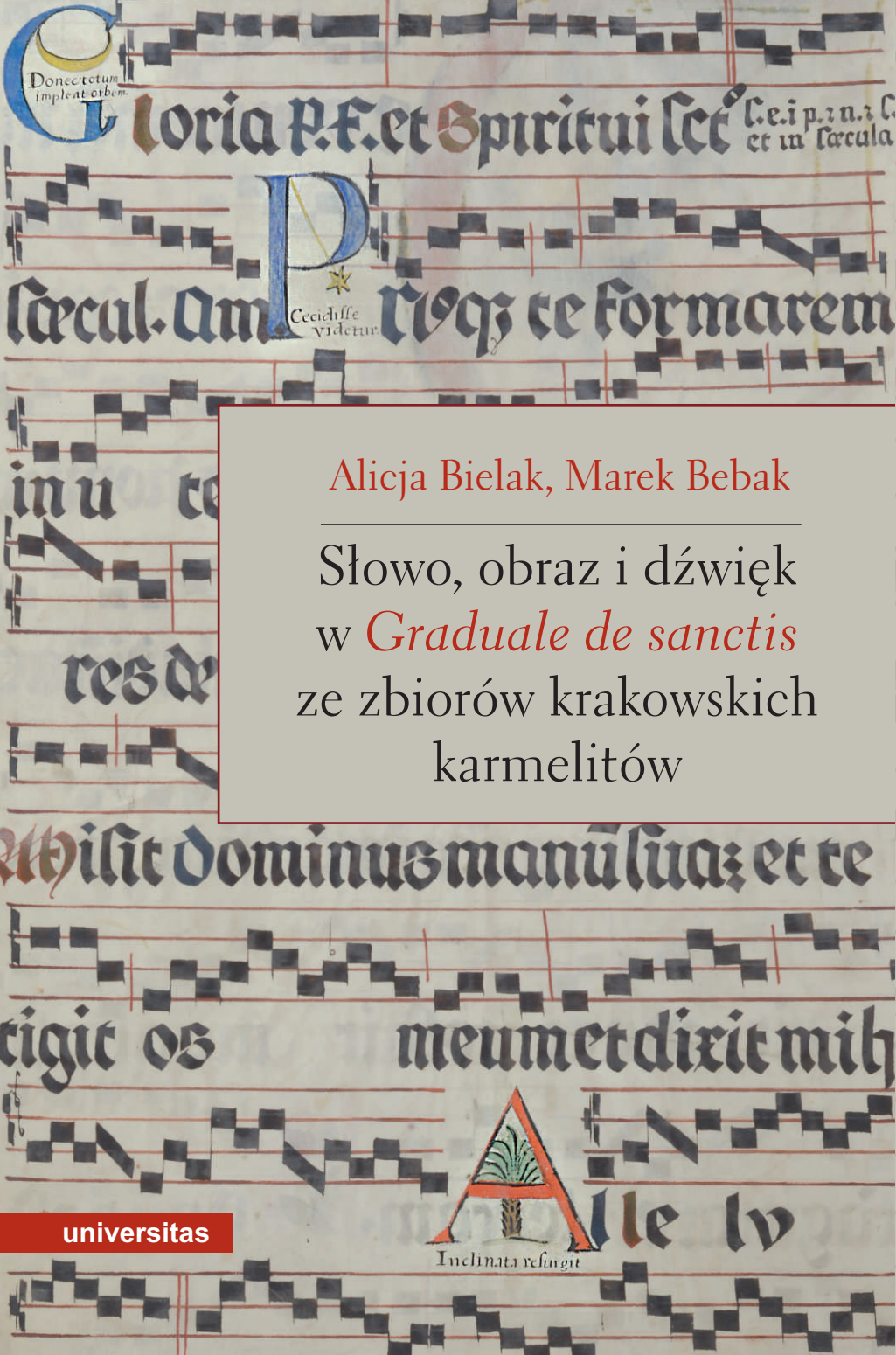

Alicja Bielak, Marek Bebak

Słowo, obraz i dźwięk
w *Graduale de sanctis*
ze zbiorów krakowskich
karmelitów

universitas

Inclinata refugit

Słowo, obraz i dźwięk
w *Graduale de sanctis*
ze zbiorów krakowskich
karmelitów

Alicja Bielak, Marek Bebak

Słowo, obraz i dźwięk
w *Graduale de sanctis*
ze zbiorów krakowskich
karmelitów

Kraków

Publikacja finansowana ze środków Narodowego Centrum Nauki
w ramach realizacji projektu *Emblematy medytacyjne*
w Rzeczypospolitej od XVI do XVIII wieku: źródła, realizacje i cele,
UMO – 2018/31/N/HS2/01187

Publikacja dofinansowana ze środków Klasztoru Karmelitów
w Krakowie na Piasku

© Copyright by Alicja Bielak, Marek Bebak and Towarzystwo Autorów
i Wydawców Prac Naukowych UNIVERSITAS, Kraków 2022

ISBN 978-83-242-3857-6
e-ISBN 978-83-242-6675-3
TAiWPN UNIVERSITAS

Recenzja
dr hab. Paweł Gancarczyk, prof. IS PAN
dr hab. Magdalena Kinga Górską, prof. IBL PAN

Opracowanie redakcyjne
Agnieszka Toczko-Rak

Projekt okładki i stron tytułowych
Sepielak

Na okładce
strona z *Graduale de sanctis*

Graduale de sanctis w wersji zdigitalizowanej
<https://polona.pl/item/150027333>

Spis treści

Wprowadzenie	7
Marek Bebak: <i>Graduale de sanctis</i> w perspektywie muzykologicznej	11
Stan badań	12
Zarys historii liturgii karmelitańskiej po Soborze Trydenckim	19
Opis kodeksu i charakterystyka notacji	22
Historia kodeksu i próba datowania	27
Repertuar śpiewów	29
Podsumowanie	49
Alicja Bielak: Opracowanie ikonograficzne: emblematy w <i>Graduale de sanctis</i>	51
Między rękopisem a drukiem	51
Emblematy muzyczne: angażowanie umysłu, oczu i uszu	59
Emblematyczne wzorce inicjałów gradualu <i>de sanctis</i>	71
Medytacyjne emblematy Tomasza Tretera	87
Dewizy Jana Chrzyciela	95
Dewizy i emblematy ku czci Matki Boskiej	101
Podsumowanie	105
Zakończenie	109
Aneksy	111
Wykaz skrótów	119
Bibliografia	121
Spis tabel	133
Indeks osobowy	135
Indeks rzeczowy	139

Wprowadzenie

Podobnie jak w innych zgromadzeniach, w dobie nowożytnej w każdym karmelitańskim klasztorze znajdowało się najczęściej kilka ksiąg liturgicznych (drukowanych i rękopiśmiennych), z których korzystano podczas liturgii godzin oraz w czasie mszy. Były to mszały, graduały i antyfonarze, a także agendy, directoria, martyrologium itd. Niestety, niewiele z nich zachowało się do dzisiaj w klasztornych zbiorach bibliotecznych.

Księgi używane w dawnych wiekach w karmelitańskich ośrodkach w Krakowie i we Lwowie, a obecnie przechowywane w Bibliotece i Archiwum Karmelitów w Krakowie na Piasku (PL-Kkar), już od początku XX wieku wzbudzały zainteresowanie specjalistów reprezentujących różne dyscypliny naukowe: historyków i historyków sztuki, bibliologów, liturgistów, a także muzykologów, przy czym najczęściej przedmiotem studiów był *Graduale de tempore* o. Stanisława ze Stolca (Stanislaus Stolicensis, zm. 29 I 1660) z 1644 roku, zarówno ze względu na kunsztowne malarstwo książkowe, jak i fakt, że był to jeden z pierwszych graduałów przekazujących zreformowaną liturgię karmelitańską, do jakiej doprowadziły postulatory Soboru Trydenckiego. Natomiast nie przeprowadzono dotychczas szczegółowych badań naukowych nad *Graduale de sanctis* (PL-Kkar rkps perg. 5), który powstał w II połowie XVII lub w I połowie XVIII wieku i jest zabytkiem zupełnie wyjątkowym.

Po pierwsze, księga jest pierwszym lub jednym z pierwszych graduałów *de sanctis* przekazujących karmelitańską liturgię potrydencką

w Europie. Do chwili obecnej nie odnaleziono innych kodeksów zawierających śpiewy mszalne na dni poszczególnych świętych, chociaż z pewnością były one w użyciu. Podjęto zatem szczegółowe badania nad zabytkiem i scharakteryzowano zawarty w nim repertuar. Zestawienie go z treściami drukowanych gradualów piotrkowskich oraz innymi księgami ze zbioru karmelitów pozwoli bowiem na włączenie kodeksu do obiegu naukowego i podjęcie dalszych studiów porównawczych.

Po drugie, w graduale odnaleźć można interesujące inicjały o strukturze emblematycznej, co jest ewenementem na skalę europejską. Warto przypomnieć, że wiek XVII był schyłkowym okresem dla ręcznej produkcji i iluminacji książek, a powstawanie jej ostatnich przykładów wynikało z pragmatycznych potrzeb, takich jak posiadanie śpiewników kościelnych na wewnętrzny użytek danych ośrodków. Ta sama epoka uznawana jest zarazem za czas największego rozkwitu emblematyki, która znajdowała zastosowanie już nie tylko w książkach, ale i architekturze, malarstwie, zdobnictwie, a nawet muzyce. Choć szerokie oddziaływanie emblematyki w epoce nowożytnej jest powszechnie znanym faktem, jej zależność z muzyką nadal pozostaje tematem oczekującym na ujęcia monograficzne. Te dwie tradycje (jedna w schyłkowej postaci, druga w rozkwicie) znajdują realizację w obrębie jednego zabytku – karmelitańskiego *Graduale de sanctis*. Cechą wyróżniającą wspomniany kodeks jest bowiem obecność iluminacji inspirowanych emblematyką, w tym przede wszystkim dziełem polskiego humanisty Tomasza Tretera *Symbolica vitae Christi meditatio* (Braniewo 1612). Stanowi to jedyny znany przykład wykorzystania struktur emblematycznych (zawierających zarówno ikon, jak i motto) w dekoracji malarskiej gradualu.

Zabytek będący przedmiotem naszej książki z jednej strony pełnił funkcję depozytorium repertuaru i miał być bogato ozdobiony, z drugiej – prawdopodobnie był używany podczas liturgii (brak informacji źródłowych, które dokumentowałyby korzystanie z innego gradualu *de sanctis*). Praca nad tak złożonym kodeksem liturgiczno-muzycznym wymagała od jego twórców nie tylko wiedzy i umiejętności w zakresie przepisów liturgicznych, znajomości szerokiego repertuaru śpiewów, lecz również znajomości i rozumienia emblematyki. Kodeks ten do-

starczał zatem zakonnikom nie tylko treści liturgiczno-muzycznej, lecz stanowił interesujący „multimedialny” obiekt. Toteż studia nad gradualem, którego treść odnosi się do wzroku i słuchu, a także do rozumu i ducha, wymagają skorzystania z wielu metod badawczych, wykształconych na gruncie nauk humanistycznych – zarówno literaturoznawstwa, jak i historii oraz nauk o sztuce. W niniejszym studium posłużono się metodami znanymi z kodykologii, tekstologii, paleografii (w tym paleografii muzycznej), liturgiki, muzykologii, historii sztuki itd.

Publikacja składa się z dwóch części. W pierwszej Marek Bebak, na podstawie analizy kodykologicznej i paleograficznej, a także charakterystyki repertuaru zawartego w księdze i zestawionego ze śpiewami znanymi z innych ksiąg potrydenckich (diecezjalnych i zakonnych), stara się odpowiedzieć na pytanie o specyfikę repertuaru karmelitów, a także podejmuje próbę datowania zabytku w świetle opisu fizycznego i jego wartości. W drugiej części Alicja Bielak omawia sposoby współistnienia gatunku emblematu i notacji muzycznej w XVII wieku w Europie oraz opisuje rodzaje emblematycznych konstrukcji w krakowskim graduale, wskazując na ich wzorce graficzne i związane z nimi znaczenia oraz, bazując na analizie porównawczej, proponuje wyjaśnienie celowości wykorzystania wybranych emblematów w kontekście konkretnych świąt i uroczystości. Na końcu książki umieszczono przygotowane przez Marka Bebaka aneksy, w których zaprezentowano układ rękopisu oraz rozmieszczenie poszczególnych śpiewów w graduale wraz z ich odniesieniem do innych źródeł i katalogów, a także indeks osobowy, spis tabel oraz – we wkładce – wszystkie ilustracje (z wyłączeniem tabel z zestawieniem źródeł ikonograficznych inicjałów w graduale, które znajdują się na s. 76–82 i 84–86).

W tym miejscu autorzy chcieliby złożyć serdeczne podziękowania kustoszowi Biblioteki i Archiwum Karmelitów w Krakowie na Piasku, dr. Szymonowi Suleckiemu, za życzliwe udostępnienie materiałów archiwalnych, konsultacje oraz cenne wskazówki bibliograficzne. Wyrażamy również wdzięczność dr. hab. Jakubowi Kubieńcowi, prof. UJ, oraz dr. hab. Justynie Kiliańczyk-Ziębie, a także recenzentom tomu dr. hab. Pawłowi Gancarczykowi, prof. IS PAN, oraz dr. hab. Magdalenie Kindze Górskiej, prof. IBL PAN, za uwagi i sugestie, które wykorzystaliśmy w ostatecznej redakcji tekstu.

Marek Bebak

Graduale de sanctis w perspektywie muzykologicznej

WBibliotece i Archiwum oo. Karmelitów na Piasku w Krakowie zachowało się dwadzieścia pięć rękopiśmiennych ksiąg liturgicznych, spisanych od XIV do XIX wieku i należących do klasztorów w Krakowie i we Lwowie¹. Pięć z nich to kodeksy średniowieczne (PL-Kkar sygn. rkps perg. 12, 14, 15, 20, 13), czternaście powstało z pewnością w XVII i XVIII wieku (w tym najlepiej rozpoznany przez badaczy gradual o. Stanisława ze Stolca z 1644 roku, PL-Kkar sygn. rkps perg. 1), a pozostałe sześć spisano w XVIII lub XIX wieku.

Księgi te już od początków XX wieku wzbudzały zainteresowanie wielu specjalistów: bibliologów, historyków sztuki, historyków, a także muzykologów, przy czym najczęściej przedmiotem opracowania stawał

¹ Oprócz nich w zbiorach odnaleźć można rękopiśmienne traktaty i kancjonały, a także księgi liturgiczne drukowane.

się graduał o. Stanisława, zarówno ze względu na kunsztowne malarstwo książkowe, jak i fakt, że był to jeden z pierwszych graduałów przekazujących zreformowaną liturgię karmelitańską, do jakiej doprowadziły postulaty Soboru Trydenckiego.

Stan badań

O sześciu kodeksach z księgozbioru karmelitańskiego napisał jako pierwszy Mathias Bersohn w 1900 roku w pracy *O illuminowanych rękopisach polskich*². Poza graduałem o. Stanisława z 1644 roku, wspominał o pięciu kodeksach pergaminowych, tzn. o czterech antyfonarzach średniowiecznych i graduale z XVII wieku (obecnie PL-Kkar sygn. rkps perg. 5), błędnie nazywając go antyfonarzem. Charakterystyka każdego woluminu obejmowała opis fizyczny, omówienie kompozycji graficznej strony (*mise en page*), a także opis wybranych miniatur i inicjałów, uznanych przez autora za cenniejsze lub bardziej interesujące.

Kolejne, dokładniejsze omówienie ksiąg liturgiczno-muzycznych zgromadzonych w klasztorze karmelitów na Piasku w Krakowie, znalazło się w rozprawie Feliksa Koperę i Leonarda Lepszego z 1926 roku³. Badacze omówili w porządku chronologicznym (według daty powstania) trzynaście kodeksów, które wówczas znajdowały się w bibliotece⁴,

² M. Bersohn, *O illuminowanych rękopisach polskich*, Warszawa 1900, s. 107–111.

³ F. Kopera, L. Lepszy, *Iluminowane rękopisy księgozbiorów OO. Dominikanów i OO. Karmelitów w Krakowie*, Kraków 1926.

⁴ Wymienione są: Kodeks I: *Antiphonarium de sanctis aestivale* z końca XIV wieku (ok. 1397), Kodeks II: *Antiphonarium de sanctis tempore hiemali* z końca XIV wieku (ok. 1394), Kodeks III: *Antiphonarium de tempore aestivale* z 1397 r., Kodeks IV: antyfonarz z końca XV lub początku XVI wieku, Kodeks V: „Graduał z XVII wieku w oprawie z figuralnymi brązami”, Kodeks VI: graduał z 1644 r., Kodeks VII: antyfonarz z 1720 r., Kodeks VIII: antyfonarz z XVIII wieku, Kodeks IX: z 1738 r., Kodeks X: *Antiphonarium de tempore* z 1742 r., Kodeks XI: antyfonarz z XVIII wieku z około 1742 r., Kodeks XII: *Antiphonarium de sanctis* z 1743 r. oraz Kodeks XIII: antyfonarz z XVIII wieku. W grudniu 1945 r. do Krakowa wywieziono

zwracając uwagę na ich opis fizyczny, oprawę, przede wszystkim zaś malarstwo książkowe (miniatury). Podobnie jak w pracy Mathiasa Ber-sohna, również w tej rozprawie nie dokonano charakterystyki zawartości pod względem liturgiczno-muzycznym.

Pierwszym muzykologiem, który dokonał wstępnego rozpoznania ksiąg liturgicznych zgromadzonych w bibliotece na Piasku, był Jerzy Gołos⁵. Na końcu swojego artykułu, opublikowanego w „Muzyce” w 1966 roku, umieścił on spis muzykaliów, obejmujący dwadzieścia osiem rękopiśmiennych ksiąg liturgicznych (w tym kancjonałów)⁶, pięć traktatów teoretycznych, dwa fragmenty rękopiśmienne oraz trzy druki z XVII i XVIII wieku. Księgi liturgiczne uporządkował według formatu – od największej do najmniejszej, dlatego gradual o. Stanisława znalazł się w jego wykazie na pierwszym miejscu.

Nie wiedząc, że w kościele na Piasku istniała w XVII i XVIII wieku kapela wokально-instrumentalna, po której zachowały się dwa inwentarze muzykaliów⁷, Jerzy Gołos próbował wyciągnąć ogólne wnioski dotyczące praktyki wykonawczej (zwłaszcza wielogłosowej) na podstawie zawartości ksiąg liturgiczno-muzycznych. Zwrócił przy tym uwagę, że księgi zawierają szeroki repertuar liturgiczny, nieznaný szerzej w Polsce. Zgodnie ze stanem ówczesnej wiedzy i postrzeganiem siedemnasto- i osiemnastowiecznej monodii liturgicznej, stwierdził niski poziom artystyczny śpiewów, pisząc, że charakteryzowane przez niego księgi „dostarczają nowych dowodów do i tak już licznych przykładów rozkła-

zbiory karmelitańskie ze Lwowa, zob. PL-Kkar sygn. 339: *Kronika klasztoru oo. Karmelitów we Lwowie, 1937–1945*, s. 45; zob. także: PL-Kkar sygn. 649a: *Kronika klasztoru OO. Karmelitów Trzewickowych w Krakowie na Piasku od roku 1914*, t. 2, s. 48–49.

⁵ J. Gołos, *Muzykalia Biblioteki Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie*, „Muzyka” 1966, nr 3–4, s. 86–97.

⁶ Na liście znalazł się również dziewiętnastowieczny kancjonał zawierający proweniencję „Ad usum fr. Augustini” (PL-Kkar sygn. rkps pap. 29) oraz siedemnastowieczny kodeks pochodzący prawdopodobnie z klasztoru sióstr karmelitanek (PL-Kkar sygn. rkps pap. 34).

⁷ Zob. T. Maciejewski, *Inwentarz muzykaliów kapeli karmelickiej w Krakowie na Piasku z lat 1665–1684*, „Muzyka” 1976, nr 2, s. 77–99; M. Bebak, *Karmelitański inwentarz muzyczny z 1739 roku*, „Muzyka” 2021, nr 1, s. 149–167.

du chorału gregoriańskiego na skutek wprowadzenia pseudo-chorału, menzury i praktyki «alternatim», tj. śpiewania na przemian jednogłosowo i wielogłosowo, zwanego w Polsce śpiewem «fraktowanym»⁸.

„Odkrycie” kolekcji ksiąg muzyczno-liturgicznych przez Jerzego Gołosa zainspirowało kolejnych badaczy do podjęcia kwerend archiwalno-bibliotecznych. W latach siedemdziesiątych XX wieku badania przeprowadził Tadeusz Maciejewski, który skupił się na tropieniu śladów kapeli wokalnie-instrumentalnej i jej repertuaru. Bardzo cenne wyniki tych badań zostały zaprezentowane częściowo w 1976 roku w opracowaniu monograficznym gradułu o. Stanisława, zatytułowanym *Graduał karmelitański z 1644 roku o. Stanisława ze Stolca*⁹. Kwestie związane z ikonografią omówił w tej publikacji Tadeusz Chrzanowski, zaś muzyczne – wspomniany T. Maciejewski. Zabytek został zaprezentowany na tle kultury muzycznej karmelitów krakowskich w XVII i XVIII wieku, którą omówiono w tak szerokim zakresie po raz pierwszy, dzięki lekturze ksiąg archiwalnych (inwentarzy, rachunków itp.).

W opracowaniu tym muzykolog wyszedł od zarysowania historii kształtowania się tradycji karmelitańskiej *officium divinum*, którą ukazał na tle prawodawstwa zakonnego dotyczącego kwestii liturgiczno-muzycznych (konstytucje, statuty generalne, uchwały kapituł generalnych) i przemian w historii muzyki europejskiej (zwłaszcza oddziaływanie muzyki profesjonalnej okresu Ars Nova i stylu barokowego na monodię liturgiczną). Tadeusz Maciejewski doszedł do wniosku, że graduł o. Stanisława ze Stolca miał „spełniać jednocześnie dwa zadania: przekazać uświęconą wielowiekową tradycją monodię karmelitańską i zaspokoić gusty współczesnych repertuarem ogólnie lubianym”¹⁰. Jego zdaniem, pierwszą funkcję spełniła część *proprium missae* gradułu, natomiast drugą – *ordinarium*. Z tego względu dokładniejsze omówienie otrzymały śpiewy stałe. W wyniku przeprowadzonych badań autor

⁸ Cyt. za: J. Gołos, *Muzykalia Biblioteki Klasztoru Karmelitów na Piasku w Krakowie*, dz. cyt., s. 87.

⁹ *Graduał karmelitański z 1644 roku o. Stanisława ze Stolca*, oprac. T. Chrzanowski, T. Maciejewski, Warszawa 1976.

¹⁰ Tamże, s. 62.

doszedł do wniosku, że kompozycje zawarte w graduale przekazują w dużej mierze tradycję krakowską¹¹. Postawił również hipotezę, że niektóre utwory powstały w środowisku karmelitańskim¹².

Dwanaście lat później, w rozprawie ks. Ireneusza Pawłaka *Graduały piotrkowskie jako przekaz chorału gregoriańskiego po Soborze Trydenckim* (Lublin 1988) graduał o. Stanisława ze Stolca stał się jednym ze źródeł porównawczych. W wyniku analiz, ks. Pawlak ukazał ten zabytek jako najwierniejszy przekaz treści znanych z tradycji rzymskiej, gdyż zgodność wariantów w stosunku do graduałów piotrkowskich wynosiła aż 85, czyli najwięcej spośród wszystkich ksiąg diecezjalnych i zakonnych wziętych przez niego pod uwagę¹³.

Najpełniejsze badania nad kolekcją karmelitańskich kodeksów liturgicznych przeprowadził jak dotąd amerykański karmelita – muzykolog James Boyce, który po kilkuletnich studiach i ogłoszeniu kilku prac o charakterze przyczynków¹⁴, w 2008 roku opublikował monografię *Carmelite Liturgy and Spiritual Identity. The Choir Books of Kraków*. Ukazała się ona w serii „Medieval Church Studies” (vol. 16) i dotyczyła w głównej mierze liturgii średniowiecznej. Autor uporządkował podstawę źródłową, na którą złożyło się dwadzieścia pięć rękopiśmiennych ksiąg liturgicznych, manuskrypty zawierające traktaty teologiczne,

¹¹ Treść muzyczna graduału o. Stanisława została przez T. Maciejewskiego porównana z zawartością *Graduale Romanum*, a także z księgami klarysek starosądeckich, augustianów, dominikanów, kanoników regularnych i cystersów.

¹² *Graduał karmelitański z 1644 roku o. Stanisława ze Stolca*, dz. cyt., s. 80–81. Mowa m.in. o *Agnus Dei* (k. 47) i szóstej parze *Sanctus* (k. 48v) – *Agnus Dei* (k. 49), których T. Maciejewski nie odnalazł w innych księgach liturgiczno-muzycznych.

¹³ I. Pawlak, *Graduały piotrkowskie jako przekaz chorału gregoriańskiego w Polsce po Soborze Trydenckim*, Lublin 1988, s. 100–102.

¹⁴ Zob. m.in.: J. Boyce, *The Carmelite Choir Books of Krakow. Carmelite Liturgy Before and After the Council of Trent*, „Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae” 2004, vol. 45 (Fasc. 1/2, 17th International Congress of the International Musicological Society IMS Study Group Cantus Planus), s. 17–34; tenże, *Picturing the Sacred: The Carmelite Gradual of Krakow*, „The Sword” 2004, nr 4, s. 42–53; tenże, *Rhymed Offices in the Krakow Carmelite Liturgy*, w: *Cantus Planus: Paper Read at the 12th Meeting of the IMS Study Group, Lillafured, Hungary, 2004 Aug. 23–28*, red. L. Dobszay, Budapest 2006, s. 767–802.

a także druki liturgiczne, zaprezentował repertuar śpiewów chorałowych karmelitów krakowskich i przeprowadził jego analizy, umieszczając go w szerokim kontekście historycznym i liturgicznym. Wykorzystał nie tylko same kodeksy, lecz także prawodawstwo zakonne. W wyniku tak przeprowadzonych kompleksowych studiów, zaprezentował tradycje liturgiczne krakowskich karmelitów w wiekach XIV–XV i podał jej źródła. Przeprowadził również badania nad księgami potrydenckimi, w tym nad graduałem PL-Kkar sygn. rkps perg. 5¹⁵, wskazując dążenia karmelitów krakowskich do dostosowania liturgii do postanowień soboru. Zagadnieniu temu poświęcił czwarty rozdział swojej książki („Crossing the Boundary: The Carmelite Liturgy after the Council of Trent”, s. 293–409).

W wydanej w 2014 roku rozprawie Szymona Suleckiego, zatytułowanej *Księgozbiór klasztoru karmelitów na Piasku*, znalazły się dwa podrozdziały poświęcone specjalnie muzycznym rękopisom liturgicznym sporządzonym przed 1587 rokiem (s. 94–102) i powstałym w XVII i XVIII wieku (s. 230–238)¹⁶. Na podstawie dokumentacji archiwalnej i analiz bibliologicznych przedstawił badacz losy gradułu o. Stanisława, przytaczając m.in. *Relację o. Władysława Plemieńskiego z 2 czerwca 1677 roku*, zachowaną w Archiwum Generalnym Karmelitów w Rzymie, z której wynika, że o. Stanisław ze Stolca był twórcą dwóch wielkich ksiąg chórowych, ozdobionych bogatą dekoracją malarską¹⁷. To skłoniło go do postawienia hipotezy, że drugim wzmiankowanym graduałem może być księga PL-Kkar rkps perg. 5. Musiałaby ona zatem powstać w II połowie XVII wieku, z pewnością przed rokiem 1665, w którym wymieniona jest w inwentarzu muzykaliów, a być może nawet przed 29 stycznia 1660, gdyż wówczas o. Stanisław zmarł¹⁸.

¹⁵ James Boyce przyjął, że księga powstała w XVII–XVIII wieku, zob. J. Boyce, *Carmelite Liturgy and Spiritual Identity. The Choir Books of Kraków*, Turnhout 2008, s. 435.

¹⁶ S. Sulecki, *Księgozbiór klasztoru karmelitów na Piasku w Krakowie*, Kraków 2014.

¹⁷ Tamże, s. 231. Zob. także: *Graduał karmelitański o. Stanisława z 1644 r.*, oprac. S. Sulecki, Kraków 2015, s. 11.

¹⁸ W. Kolak, *Stanisław ze Stolca*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 42, Warszawa–Kraków 2003, s. 82–83.